

АРДЧИЛСАН СОНГУУЛИЙН ҮНДСЭН ЗАРЧИМ, ХЭРЭГЖИЛТ**Д.Түмэнжаргал**МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,
Улс төр судлалын тэнхимийн ахлах багш

Түлхүүр үг: Ардчилал, Ардчилсан сонгууль, Сонгуулийн байгууллага, Сонгуулийн Зарчим, Нам, Сонгогчдын оролцоо, УИХ-ын сонгууль.

Товч агуулга: Монгол улсад ардчилсан сонгуулийг зохион байгуулаад 28 жил болсон байна. Энэ хугацаанд УИХ-ын сонгууль 7 удаа, Ерөнхийлөгчийн сонгууль 7 удаа, орон нутгийн сонгууль 7 удаа, УИХ-ын нөхөн сонгуулийг 10 гаруй удаа тус тус зохион байгуулсан. Монголын сонгууль хэдийгээр шударга, чөлөөтэй, тэгш, нууцаар гэсэн ардчиллын үндсэн зарчмуудын дагуу явагдаж ирсэн. Гэвч ардчиллын тулгуур үндсэн зарчмууд нь зарим тохиолдолд зөрчигдөж байна. Дэлхий олон орны ажиглагч, судлаачид Монгол улсад болж өнгөрсөн сонгуулиудыг шударга, ардчилсан сонгуулиуд байж чадсан гэж дүгнэдэг. Гэсэн хэдий ч Монгол улсын ардчилсан сонгуулиудыг явуулахад бэрхшээлтэй асуудлууд тулгарсаар байна. Энэ эрдэм шинжилгээний өгүүллийн хүрээнд ардчиллын үндсэн зарчмуудын хэрэгжилт, түүний гажуудал, тулгамдсан асуудлын талаар багтаан авч үзэж байна.

2015 оны 12-р сарын 25-ны өдөр шинэчлэн баталсан Монгол улсын Сонгуулийн тухай хуулийн 5-р зүйлд сонгуулийн үндсэн зарчмын талаар тусгасан байдаг. Тодруулбал, 5.1.Сонгуулийн тогтолцоо нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасны дагуу Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд “нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж сонгох” эрхийг хангахад үндэслэнэ. 5.2.Сонгууль “бүх нийтийн” байх бөгөөд түүнд Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэн /цаашид “сонгуулийн эрх бүхий иргэн” гэх/ бүр оролцох эрхтэй. 5.3.Сонгогч сонгуульд “шууд сонгох” эрхийнхээ үндсэн дээр ямар нэг төлөөлөлгүйгээр оролцож, саналаа өөрөө гаргана. 5.4.Сонгууль нь “чөлөөтэй байх” бөгөөд сонгогчоос сонгуульд оролцох эсэхээ бие даан шийдвэрлэх, саналаа чөлөөтэй илэрхийлэхэд хэн боловч албадан нөлөөлж, саад

учруулахыг хориглоно. 5.5.Сонгогч “саналаа нууцаар” гаргах ба хөндлөнгийн нөлөөгүйгээр хүсэл зоригоо илэрхийлж саналаа гаргах боломжоор хангагдсан байна.¹ хэмээн сонгуулийн үндсэн зарчмын талаар дэлгэрэнгүй заасан байдаг.

Мөн Монгол улсын Үндсэн хуулийн 16-р зүйлийн 9 дэхь хэсэгт "шууд буюу төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан төрийг удирдах хэрэгт оролцох эрхтэй. Төрийн байгууллагад сонгох, сонгогдох эрхтэй. Сонгох эрхийг 18 наснаас эдэлнэ. Сонгогдох насыг төрийн зохих байгууллага, албан тушаалд тавих шаардлагыг харгалзан хуулиар тогтооно; насанд хүрсэн иргэд сонгуулийн эрхтэй"² гэж хуульчлан баталгаажуулсан байдаг. Гэсэн хэдий ч Монгол улсын сонгуулийн тухай хуульд заасан энэхүү сонгуулийн үндсэн зарчмын талаарх заалтууд зарим тохиодолд хэрэгжихгүй байна. Энэ хуулийн заалтыг зөрчсөн этгээдүүдэд хүлээлгэх хариуцлагын тогтолцоо сул байна.

Монголын иргэний нийгмийн байгууллагууд нь ардчилсан нийгэмд байх жам ёсны үүргээ биелүүлэх хэмжээнд гарч ирж чадаагүй. Мөн улс орноо хөгжүүлэхэд хувь нэмэр оруулж, өөрсдийн ашиг сонирхол, хүсэл эрмэлзлэлээ ч төрийн бодлого шийдвэрт тусгуулж шийдэрлүүлэх хэмжээнд төлөвшөөгүй байна. Иргэний нийгмийн байгууллагуудын боловсон хүчний чадамж, санхүүгийн чадавхи сул, гол төлөв хандивлагч байгууллагын дэмжлэгт тулгуурласан үйл ажиллагаа явуулж байна.

Ардчиллын хөгжилд гарч буй хүндрэл, бэрхшээлүүд нь Монголын сонгогчдын ардчиллын талаар ерөнхий, хийсвэр ойлголттой, улс төрийн соёл, ёс зүй доогуур байгаатай холбоотой. Мөн түүнчлэн Монгол дахь эрх зүйт төр, ардчилсан хөгжлийн явцад учирсан зөрчил, бэрхшээлүүд нь ардчилал, ардчилсан засаглалын өнөөгийн байдал, хөгжлийн цаашдын хандлагад ч нөлөөлж байна. Ардчиллын чанарыг харуулах шалгуур үзүүлэлтэд хүний эрх, эрх чөлөө, эрх зүйт төр, харилцан тайлагнах тогтолцоо, үүрэг хариуцлага, тэгш байдал, оролцоо, өрсөлдөөн гол чухал байдаг. Өөрөөр хэлбэл ардчиллын чанар гэдэг нь хууль ёсыг бүрэн сахиж, төрийн болон төрийн бус байгууллагуудын үйл ажиллагаагаар иргэдийн эрх чөлөө, улс төрийн тэгш байдлыг баталгаажуулж, олон түмний зүгээс төр засгийн бодлого, үйл ажиллагаанд хяналт тавих асуудал хангагдсан байх ёстой. Ардчилал, сонгууль гэсэн хоёр ойлголт нь нэг зоосны хоёр тал юм. Тиймээс ардчиллын тухай ярьвал сонгуулийн тухай асуудлыг заавал хөндөх ёстой.

¹ Монгол улсын сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2015 он

² Монгол улсын Үндсэн хууль. УБ., 1992 он

Ардчилсан сонгуулийн бүх нийтийн, тэгш, шууд, шударга, чөлөөт сонгууль бол тухайн орны ардчиллын түвшний гол шалгуур болдог. Ардчилсан улс оронд сонгууль **бүх нийтийн байх, шууд байх, тэгш байх, чөлөөтэй байх** гэсэн онолын үндсэн дөрвөн зарчмаар явагддаг. Сонгуулийн эдгээр зарчим нь иргэдийн сонгох, сонгогдох эрхээ хэрхэн хангах, сонгууль хэр зэрэг ардчилсан, шударга байдлаар явагдах нөхцлийг нь хангаж өгдөг. Харин Монгол улсад ардчилсан сонгуулийн эдгээр гол үндсэн дөрвөн зарчмын хэрэгжилт зохих хэмжээгээр хэрэгжиж байгаа боловч бүрэн хэрэгжиж чадахгүй байна. Монгол улсын Үндсэн хуулийн 1-р бүлгийн 1-р зүйлийн 2 дах хэсэгт тэгш эрхийг төрийн тулгуур зарчмын нэг болох тухай заасан³. УИХ-ын сонгуулийн тухай хуульд сонгуулийн тэгш эрхийн зарчмыг хуульчлаагүй орхисон.

1. Сонгуулийн бүх нийтийн зарчим

Сонгуулийн бүх нийтийн зарчимд хуулиар насны хязгаарлалт, иргэний харьяаллын хязгаарлалт, оршин суугаа газрын хязгаарлалт, эрхийн чадамжийн хязгаарлалт, шүүхийн таслан шийдвэрлэх тогтоолын дагуу хорих газар ял эдэлж буй хүмүүс хүмүүс сонгуульд оролцдоггүй зэрэг зарим нэг хязгаарлалт тавигдсан байдаг. Үүн дотроо оршин суугаа газрын хязгаарлалтыг заахдаа Монгол улсын Сонгуулийн хуулинд "... санал авах өдөр эх орондоо байгаа иргэн" сонгох эрх эдлэнэ хэмээн заасан⁴. Энэ заалт нь сонгуулийн санал авах өдөр гадаад улсад албан ажлаар болон хувийн хэргээр зорчиж байгаа иргэд, мөн гадаад амьдарч буй иргэд сонгох эрхээ эдлэх боломжийг шууд хааж байна. Энэ нь бүх нийтийн зарчмыг алдагдуулж байна. Бүх нийтийн зарчмыг хэрэгжүүлэхэд сонгогчдын нэрийн жагсаалтын тухай асуудал чухал юм. Учир нь нэрийн жагсаалтыг хэн, хэрхэн, яаж үйлдэв гэдгээс сонгууль бүх нийтийн болж чадах эсэх нь хамаардаг.⁵ Мөн Монголын сонгуулиудаар сонгогчдын санал маш ихээр гээгдэж байгаа нь бүх нийтийн зарчим хэрэгжиж чадахгүй байгааг харуулж байна. Тухайлбал, Тухайлбал: 1992 оны УИХ-ын сонгуульд сонгогчдын 60 орчим хувийн төлөөлөл хангагдаж 40 орчим хувийн төлөөлөл орхигдсон. 2000 оны сонгуулиар сонгогчдын бараг тал хувийн саналыг орхигдуулж байсан. Энэ нь сонгуулийн тогтолцоотой ч холбоотой. Хувь тэнцүүлэх тогтолцооны үед намууд ч, сонгогчид ч хохирох нь бага байдаг.

³ Монгол улсын Үндсэн хууль. УБ., 1992 он

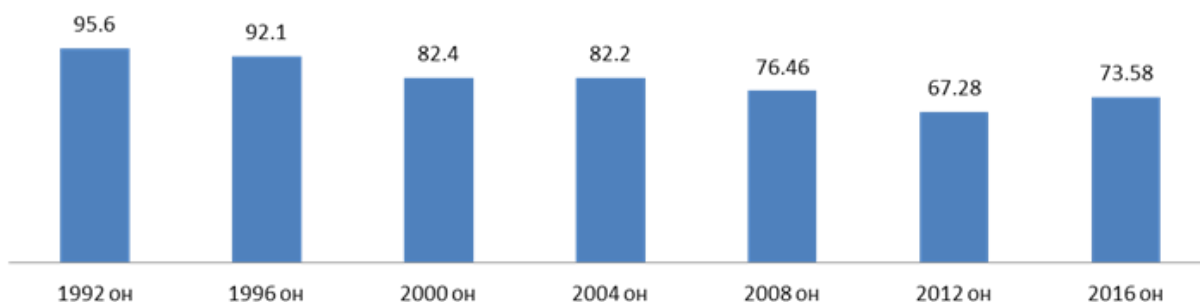
⁴ Монгол улсын Сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2015 он

⁵ "Сонгогчдын идэвхийг нэмэгдүүлэх, оролцоог дээшлүүлэх асуудлууд". Ж.Нарантуяа. МУ-ын сонгуулийн хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох нь. Олон улсын бага хурал. УБ., 2002 он

Монгол улсын Үндсэн хууль, Сонгуулийн хууль тогтоомжид баталгаажуулснаар сонгуулийн санал хураах өдөр Монгол улсын 18 насанд хүрсэн иргэн бүр ямар нэг хязгаарлалтгүйгээр үндэс, угсаа, хэл яриа, арьсны өнгө, хүйсийн байдал, нийгмийн гарал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил алба, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсролоор нь ялгаварлахгүйгээр сонгох, сонгогдох эрхээ эдэлж саналаа өгөх⁶ ёстой. Зарим оронд тухайлбал Бразил, Куба, Иранд 16 нас, цөөхөн оронд 19-21 наснаас эхэлдэг.

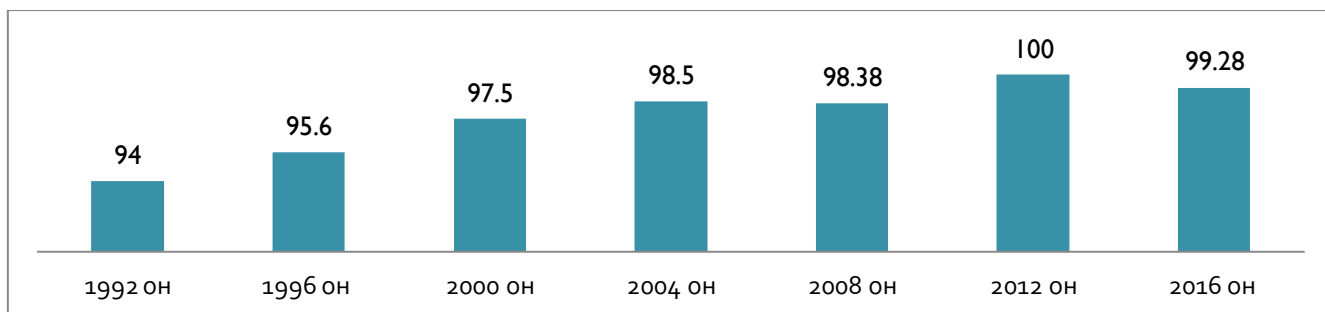
Монголын сонгогчид нийгмийн болон төрийн үйл ажиллагаанд оролцох идэвхи сул байна. Нөгөө талаас сонгогчид нь төрийн үйл хэрэгт оролцох, хяналт тавих эрхээ хэрэгжүүлэх боломж хязгаарлагдмал, төлөөллийн механизм ажиллахгүй байна. Мөн төр иргэдийнхээ өмнө хүлээсэн үүргээ хангалтгүй биелүүлж байна" гэсэн Монголын хүний эрхийн байгууллагын дүгнэлт нь одоог хүртэл анхаарах асуудал хэвээр байна.⁷

**Монголын сонгогчдын сонгуульд оролцсон оролцооны хувь
(УИХ-ын сонгууль 1992-2016 он)⁸**

УИХ-ын сонгуульд оролцсон сонгогчдын хүчинтэй саналын хуудасны хувь

(УИХ-ын сонгууль 1992-2016 он)⁹

⁶ Монгол улсын Үндсэн хууль. УБ., 1992 он

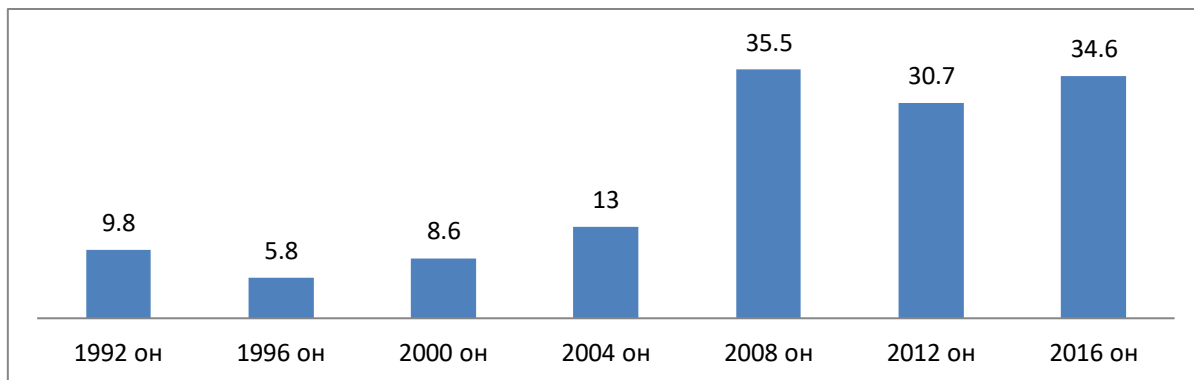
⁷ Монгол улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөтэй байдлын тухай илтгэл. УБ., 2002

⁸ Сонгуулийн ерөнхий хороо. УИХ-ын сонгуулийн дүн. УБ., 1992-2016 он

⁹ Мөн тэнд

Ардчилсан сонгуулийн жилүүдэд сонгогчдын оролцоо сонгуулийн жил бүр буурсан үзүүлэлттэй байна¹⁰. Харин хүчинтэй саналын хуудасны тоо өссөн нь манай улсын сонгогчид сонгуульд оролцоходоо хариуцлагатай ханддаг болж байгааг харуулж байна. Сүүлийн сонгуулиар цөөнгүй сонгогчид цагаан сонголт хийсэн¹¹. Цагаан сонголтын тоо цаашид нэмэгдэж магадгүй байна. Ер нь Монголын сонгогчид сонголт алга байгаа нь одоогийн төр барьж буй гишүүдийн хариуцлагагүй байдалтай холбоотой. Мөн энэ нь сонгогчдын оролцоо буурах гол шалтгаан болж байна. Үүнийг шийдэхэд гарц хайх нь чухал байна. Сүүлийн жилүүдэд Монголын сонгогчид төрийн бодлого, улс төрчдөд итгэх итгэл буурч, иргэд улс төрийн намуудаас хол хөндий болох хандлага ихэсч байна. Мөн төр засаг, улс төрийн хүрээнийхний авилгалд автсан, амиа хичээсэн, хариуцлагагүй байдал, нийгэмд шударга бус байдал бий болж байгаа зэрэг нь Монголын ардчиллын чанар сул байгааг илэрхийлж байна. Улс төрчид, улс төрийн хүчнүүд, сонгогчид нь ардчилсан үйл явц, ардчилсан өрсөлдөөний горимыг хүлээн зөвшөөрч, улс төрийн шударга өрсөлдөөнд ялж ялагдаж сурах хэрэгтэй байна. Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад Монгол улсад байгаа байнга болон түр оршин суугаа Монгол улсын иргэнийг бүртгэнэ гэж заасан. Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад сонгуулийн насны бүх иргэд хамрагдаж чадаж байгаа юу?. Үүнийг дараахь тоо баримтуудаас харвал:

**Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад бичигдээгүй сонгогчдын хувь
(УИХ-ын сонгууль 1992-2016)¹²**

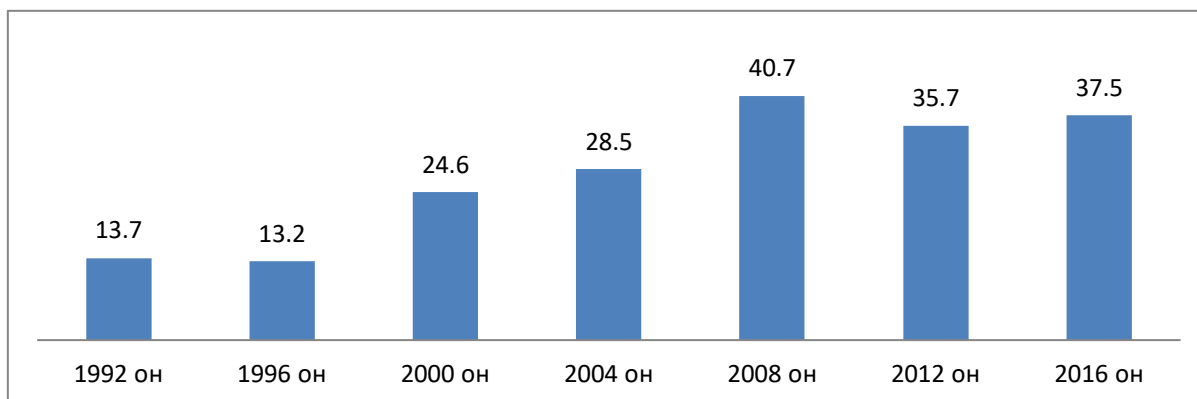
Сонгуулийн насны санал өгөөгүй сонгогчдын хувь

¹⁰ Мөн тэнд

¹¹ Сонгуулийн ерөнхий хороо. УИХ-ын сонгуулийн дүн. УБ., 2016 он

¹² Сонгуулийн Ерөнхий Хороо. УИХ-ын сонгуулийн дүн. УБ., 1992-2016 он

(УИХ-ын сонгууль 1992-2016)¹³

Энэ графикт Монгол улсад сонгуулийн насны нийт хүн ам бүгд сонгуульд хамрагдаж чадахгүй байна. Мөн нэрийн жагсаалтад бичигдэх байдал хангалтгүй байгаа нь ч харагдаж байна. Сонгуулийн жилээс жилд сонгуулийн насны сонгогчид нэрийн жагсаалтад бичигдэхгүй орхигдох нь улам ихэсч сонгуулийн бүх нийтийн зарчим алдагдахад хүрч байна. Энэ нь сонгогчдын өөрсдийнх нь хаягийн зөрчил болон бусад бичиг баримтын зөрчил, гадаад улсад түр хугацаагаар ажлаар, сурахаар болон бусад шалтгаанаар явах нь ихэссэн зэрэг шалтгаануудтай холбоотой юм. Монгол улсын иргэний бүртгэл мэдээллийн төв сонгогчдын нэрийн жагсаалтыг гаргадаг болсоор сүүлийн гурван сонгуулийг ардаа орхисон. Энэ байгууллага нь сонгуулийн насны сонгогчдыг бүрэн хамруулах, бүртгэл судалгаагаа сайжруулах зэрэг арга хэмжээ авах шаардлага зүй ёсоор тулгарч байгаа нь ажиглагдаж байна.

Үүнээс гадна ерөнхийлөгчийн сонгуулийн дүнгээс харахад мөн адил сонгуулийн нэрийн жагсаалтад сонгуулийн насны бүх хүмүүс хамрагдахгүй байгаа байдал нь эхний 4 удаагийн сонгуульд нилээд хувийг эзэлж байсан. Харин сүүлийн 3 удаагийн сонгуулиар сонгогчид нэрийн жагсаалтад байгаа эсэхээ шалгаж, идэвхитэй бүртгэл судалгаанд хамрагдаж, хаягийн зөрчлөө арилгаж сонгуульд бүрэн хамрагдаж байна. Энэ нь Монголын ард түмэн төрийн тэргүүн болох Ерөнхийлөгчийн сонгуульд хүндэтгэлтэй ханддагтай холбоотой. Хэдийгээр нэрийн жагсаалтад сонгуулийн насны бүх хүмүүс хамрагдах байдал нь ихэсч байгаа боловч сонгуулийн бүх насны хүмүүс сонгуулиа өгөх байдал хангалтгүй байна. Нэрийн жагсаалтад бүртгүүлсэн мөртлөө сонгуулиа өгөх байдал нь учир дутагдалтай байна. Сонгогчдын сонгуулиа өгөхгүй байдал, сонгогчдын идэвхи оролцоо сул байгаа талаар тусгай бүлэгт дэлгэрэнгүй авч үзсэн тул энд дахин

¹³ Мөн тэнд

дурьдах нь илүүц юм. Дээрх сонгуулиудын дүнгээс харахад Монголын сонгууль бүх нийтийн байж чадахгүй байна.

2015 оны 12-р сарын 25-ны өдөр шинэчлэн баталсан Сонгуулийн тухай хуульд 2015 оны 05-р сарын 05-ны өдөр оруулсан нэмэлт өөрчлөлтийн дагуу 2016 оны УИХ-ын сонгуульд гадаадад суугаа иргэдээс санал авахыг хүчингүй болгож, гадаадад амьдарч байгаа Монгол улсын 160 000 орчим иргэдийн сонгуульд оролцох эрхийг хассан. Энэ нь мөн ардчилсан сонгуулийн бүх нийтийн байх зарчмыг ихээхэн алдагдуулсан.

2. Сонгуулийн шууд байх зарчим

Сонгуулийн шууд байх зарчим нь мөн Монгол улсад зарим талаар зөрчигдөж хэрэгжихгүй байна. 2011 оны 12-р сарын 25-ны өдөр шинэчлэн баталсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хуулийн 1-р бүлгийн 5-р зүйлийн 5.3 дахь хэсэгт “сонгогч сонгуульд шууд оролцох эрхийнхээ үндсэн дээр ямар нэг төлөөлөлгүйгээр оролцож саналаа өөрөө гаргана”¹⁴ гэж заасан байдаг. Энэ заалт нь санал өгч байгаа сонгогч гадны ямар нэг оролцоо, хараа хяналтгүйгээр саналаа өөрөө бие даан, чөлөөтэй өгөх үйлдэл юм. Төлөөлөлгүйгээр гэдэг нь саналаа хэн нэгнээр дамжуулж өгөхгүй гэсэн үг. Гэтэл хөгжлийн бэрхшээлтэй, эрүүл мэндийн улмаас саналаа өөрөө өгөх боломжгүй сонгогчид нилээдгүй байдаг. Эдгээр иргэд бодит амьдрал дээр гэр бүлийн гишүүдийн хэн нэгний туслалцааг заавал авах зайлшгүй шаардлагатай болдог. Энэ тохиолдолд тухайн сонгогч саналаа шууд өгөх боломжгүй учир гэр бүлийн болон ойр дотны хэн нэгэн сонгогч тухайн сонгогчийн сонголтыг өөрчлөх, өөрийн дэмждэг хүнээ дугуйлах зэрэг сөрөг үзэгдлүүд гарсаар байна. Энэ нь сонгуулийн шууд байх зарчмыг зарим тохиолдолд алдагдуулсаар байна.

2012 оны УИХ-ын сонгуулийг 2011 оны 12-р сарын 15-ны өдөр шинэчлэн баталсан Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн 6-р бүлгийн 27.1 дэх хэсэгт заасан нэрийн жагсаалтыг эхний 48-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг энэ хуулийн 12-р зүйлд заасан 1-3 мандаттай сонгуулийн 26 тойргоос сонгоно. Харин 28-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг 49.1.6-д¹⁵ заасны дагуу гаргасан улс төрийн нам

¹⁴ Монгол УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2011 он

¹⁵ Тойрог бүрээс гаргасан 49.1.5 заасан “В” жагсаалт буюу санал өгсөн сонгогчын 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан боловч УИХ-ын гишүүнээр сонгогдсонд тооцогдоогүй жагсаалтад орсон, энэ хуулийн 48.2, 48.5 д заасны дагуу УИХ-ын гишүүнд сонгогдсонд тооцогдоогүй нэр дэвшигчдийг нам, эвсэл бүрээр нь, “В” жагсаалт дахь авсан саналын хувиар нь дараалалд оруулах ба тэдгээр нэр дэвшигчдийн дараа тойрогт нэр дэвшигчдээс бусад тухайн нам, эвслээс нэр дэвшигчдийг энэ хуулийн 27.5.4 дэх хэсэгт заасан жагсаалтад байгаа дарааллаар нь эрэмбэлж /цаашид..Г жагсаалт гэх/-ыг нам, эвсэл бүрэр нь гаргана. Тайлбар: “Г” жагсаалтыг гаргах явцад нэг нам, эвслээс нэр дэвшигчдийн саналын хувь тэнцсэн тохиолдолд Сонгуулийн Ерөнхий Хороо

буюу улс төрийн намуудын сонгуулийн эвслийн жагсаалтаас сонгоно. Өөрөөр хэлбэл томсгосон тойргоос буюу 1-3 мандаттай 26 тойргоос 48 гишүүнийг сонгосон. Харин үлдсэн 28 гишүүнийг сонгогдын саналаар бус намын нэрийн жагсаалтаар сонгосон. Тодруулбал, эхний 48 гишүүн нь саналын хуудсанд нэр нь бичигдэж хэн илүү санал авсан нэр дэвшигч ялалт байгуулна гэсэн үг. Харин үлдсэн 28 гишүүний нэрийг саналын хуудсанд бичихгүй зөвхөн нам, эвслийн нэрийг бичиж сонгогчид нам, эвслийн нэрийг дугуйлна. Хамгийн олон санал авсан нам, эвсэл өөрийн намын жагсаалтад байгаа нэр дэвшигчдийн эрэмблэсэн дарааллын дагуу УИХ-ын гишүүнд сонгогдсонд тооцно. Энэ тохиолдолд сонгогчид тухайн нам ямар хүний нэрийг 28 гишүүний жагсаалтад бичсэнийг мэдэх боломжгүй. Зөвхөн намын нэрийг дугуйлснаар ард нь 28 хүртэл гишүүн сонгогдсон. 2012 оны УИХ-ын сонгууль ийнхүү холимог тогтолцоогоор явагдсан нь ардчилсан сонгуулийн сонгогч саналаа шууд өгөх зарчмыг ихээхэн алдагдуулсан сонгууль болсон юм. Гэвч 2016 оны 04 р сарын 22 өдөр Үндсэн хуулийн цэц 2 өргөдөлд шуурхай шийдвэр гаргаж сонгуулийн хувь тэнцүүлэх буюу пропорциональ тогтолцоог иргэний "шууд" сонгох үндсэн хуулийн эрхийг зөрчиж байна хэмээн хүчингүй болгосон. Энэ нь нэг талдаа сонгуулийн шууд эрхийн зарчим алдагдах байдлыг таслан зогсоосон ¹⁶. Харин нөгөө талдаа сонгуулийн тогтолцоог сонгууль болох хугацааг тулгаж өөрчилсөн нь сонгуулийн хуулийг сурталчлах, мэдээлэх хугацаа байхгүй дутагдалтай байдал бий болсон. Сонгуульд сонгогч ямар нэгэн төлөөлөлгүйгээр оролцож саналаа өөрөө гаргаж, сонгох эрхээ эдлэнэ. Монгол улсад бие эрхтний согогтой, эрүүл мэндийн байдлаас болон боловсролын байдлаас хамаарч саналаа өөрөө тэмдэглэж чадахгүй сонгогч сонгуулийн эрх бүхий иргэнийг итгэмжилж, түүний тусламжтайгаар саналаа өгч болно.¹⁷

3. Сонгуулийн тэгш байх зарчим

Сонгуулийн тэгш байх зарчим нь нэг тойрогт нэг сонгогч санал өгвөл нөгөө тойрогт мөн адил байх ёстой. Өөр тойрогт ахиж санал өгөхгүй. Ингэж чадвал тэгш эрхийн зарчим хэрэгжиж байна гэсэн үг. Сонгуулийн тэгш байх

тухайн нэр дэвшигчдийн тойрогт авсан саналын тоог үндэслэн дараалалд оруулах зарчмыг баримтлана.

¹⁶ 2011 оны Сонгуулийн тухай хуучин хуулинд холимог тогтолцоо байсан ба 2012 онд бүрэн эрх нь дуусгавар болсон парламент энэ тогтолцоогоор сонгогдсон. 2016 оны 1-р сарын 27-нд гаргасан эхний өргөдлийг Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны шийдвэрийн дагуу хувь тэнцүүлэх тогтолцоо нь Үндсэн хуулийг зөрчөөгүй байна гэсэн үндэслэлээр няцаасан. 02-р сарын 29-нд Үндсэн хуулийн цэцэд давж заалдахад өргөдлийг авч хэлэлцсэн. 2 дахь өргөдлийг 4-р сарын 13-нд гаргасан бөгөөд эхний өргөдөлгэй нэгтгэсэн.

¹⁷ Монгол улсын сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2015 он

зарчим хэрэгжихэд тойрог бүрт ногдох мандатын тоо адил байхыг шаарддаг. Өөрөөр хэлбэл, тойрог бүрийн сонгогчдын тоо ойролцоо байж хэрэгждэг. Газар нутаг уудам, тархай бутархай суурьшилтай, хүн амын амьдрах нягтрал харьцангуй бага Монгол улсын хувьд энэ зарчим хэрэгжихгүй байна. Тухайлбал Монгол улсад тойргийн хэмжээг тогтоохдоо харилцан адилгүй тогтоож байна. Улсын Их Хурал нь Сонгуулийн Ерөнхий Хорооноос ирүүлсэн саналыг үндэслэн сонгуулийн тойргийн нутаг дэвсгэрийг сонгуулийн жил бүр тогтоодог. Ингэхдээ хүн амын тоо, засаг захиргааны нэгжийн хуваарилалтыг харгалзан үзэх ёстой. Гэвч 2016 оны УИХ-ын сонгуулийн тойргийн нутаг дэвсгэрийг хуваарилах үйл явц ил тод биш, олон нийтээр хэлэлцэгдээгүй, тогтоосон шалгуурыг дагаж мөрдөөгүй. 2016 оны 05-р сарын 11-нд СЕХ-ноос сонгуулийн тойрог тус бүрт бүртгэгдсэн сонгогчдын талаар мэдэгдэхүйц ялгааг тусгасан. Сонгуулийн тойргийн нутаг дэвсгэрийг хэрхэн тогтоох тухай саналыг ирүүлсэн¹⁸. УИХ-ын 2016 оны 05-р сарын 12-нд сонгуулийн тойргийн нутаг дэвсгэрийг дахин хуваарилж 76 тойргийн нутаг дэвсгэрийг батласан. Ингэхдээ 50 тойрог тутамд 25170 сонгогч оногдох улсын дундажаас 15-аас дээш хувиар хэлбийлгэсэн байсан. Хамгийн их зөрүүтэй буюу 66 хувьтай тойрог ч байсан.¹⁹ Тойргууд дээр хүн амын тоо ийм зөрүүтэй байх нь ардчилсан сонгуулийн тэгш эрхтэй байх зарчмыг алдагдуулж байна²⁰. Түүнчлэн сонгогчид нь хоёр, гурван тойргийн дунд хуваагдсан 9 сум байгаагаас гадна хил залгаа оршдоггүй хэд хэдэн тойрог байна.²¹ Мөн гэмт хэргийн ангиллаас үл хамаарч хорих ял эдэлж байгаа болон шүүхийн шийдвэрээр эрх зүйн чадамжгүй нь тогтоогдсон бүх этгээдээс бусад 18 насанд хүрсэн, эрх зүйн бүрэн чадамжтай Монгол улсын бүх иргэн санал өгөх эрхтэй²².

¹⁸ Жишээ нь 46589 сонгогчидтой Хэнтий аймаг 3 тойрогт хуваагдсан бол сонгогчдын тоо өндөртэй 49276 Дорнод аймаг зөвхөн 2 тойрогт хуваарилагджээ. Ингэснээр Хэнтий аймгийн сонгуулийн тойргууд нь улсын дундажаас хамгийн зөрүүтэй тойрогт орж байна.

¹⁹ Сайн туршлагын дүрмийн 2.2 дээр зөвшөөрөгдөх хэм хэмжээнээс гарах зөрүү нь 10 хувиас ихгүй байх ёстой ба онцгой нөхцөл байдал "төвлөрсөн цөөнхийг хамгаалах хүн ам тархан суурьшсан засаг захиргааны этгээдүүд" -аас бусад тохиолдолд 15 хувиас огт хэтэрч болохгүй гэж зөвлөдөг.

²⁰ "Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пакт"-ын 25-р зүйлийн 6-г үзнэ үү. Сайн туршлагын дүрмийн 1.2.2.2 дахь хэсэгт болж өгвөл сонгуулийн бус хугацаанд тойргийг дахин хуваарилах нь зүйтэй бөгөөд энэ нь улс төрийн арга заль хийх эрдслийг хязгаарлана. Сонгуулийн тойргуудын нутаг дэвсгэрийг дахин хуваарилах нь улс төрийн нилээд үр дагавартай учраас энэ үйл явцад нам бусаар хандах нь чухал юм гэж заасан.

²¹ Ховд аймагт хамгийн жижиг тойрог 13866 сонгогчтой Улаанбаатар хотын хамгийн том тойрог болох Чингэлтэй дүүргийн 63-р тойрог 41836 сонгогчтой. Мөн Увс аймгийн 33-р тойрог нь зэргэлдээ биш 3 хэсэгт хуваагджээ. Улаанбаатар хотын гадна орших Багануур дүүрэг 4 хэсэгт хуваагдаж хэсэг тус бүр нь Баганууртай хил залгаа бус өөр тойрогт хуваарилагджээ.

²² Монгол улсын сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2015 он

Энэ ерөнхий заалтууд нь тэгш биш хязгаарлалтыг бий болгож байна.²³ Мөн Монгол улсын сонгогчид тойргоо солих, танил тал, ах дүү, хамаатан садан, байгууллагын ажилчдынхаа тойргийг зохион байгуулалттай солих байдал сонгуулийн үед гарсан хамгийн томоохон зөрчил юм. Энэхүү зөрчил нь цаашид даамжирвал сонгуулийн үр дүнд сөргөөр нөлөөлж, сонгуулийн тэгш шударга байх зарчим алдагдах магадлалтай. Мөн улс төрийн жижиг намууд болон бие даан нэр дэвшигчдэд нэвтрүүлгийн цаг бага олддог бөгөөд санхүүгийн байдлаас болж төлбөртэй нэвтрүүлэгт тэр бүр оорж чаддаггүй зэрэг нь мөн л ардчилсан сонгуулийн тэгш эрхийн зарчмыг алдагдуулж байна.

4. Сонгуулийн чөлөөтэй байх зарчим

Ардчилсан сонгуулийн бас нэг үндсэн гол зарчим нь **чөлөөтэй байх зарчим** юм. 2015 онд шинэчлэгдэн батлагдсан Монгол улсын Сонгуулийн тухай хуулинд илт тодорхой заагаагүй бүх төрлийн сонгуулийн сурталчилгааг хориглосон, сонгуулийн сурталчилгааны хүрээг хэтэрхий хязгаарласан зүйл заалт гаргасан. Бүх сонгуулийн мөрийн хөтөлбөрүүд өнөөгийн хөгжлийн бодлого болон эдийн засгийн чанартай нийцэж байгаа эсэхийг Үндэсний аудитын газраар шалгуулж батлуулсан байх ёстой.²⁴ Энэ нь үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх эрх чөлөөг хааж, чөлөөтэй байх зарчмыг зөрчиж байна. Мөн улс төрийн олон ургальч үзлийг шаардлагагүйгээр хязгаарлаж байна.

Хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл нь ил тод ажиллаж байгаа боловч улс төрийн ашиг сонирхлоос үүдэн хараат бус байж чадахгүй байна. хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл хаалтын гэрээ хийх, захиалгат нэвтрүүлэг болон төлбөртэй сурталчилгааг ихээр цацдаг бөгөөд сонгуульд нэр дэвшигчдэд тэнцвэртэй үйлчлэхгүй байна. Эрх барьж байгаа намын талруу хэт хэлбийж ажилладаг. Мөн түүнчлэн сонгуульд оролцож буй нам, эвсэл, нэр дэвшигчид нь сонгогчдын санал худалдан авах, сонгогчдын саналд хөндлөнгөөс шууд ба шууд бусаар нөлөөлөх, элдэв төлбөрт үйлчилгээ болон урлаг, спортын арга хэмжээ зохион байгуулах болон бусад арга хэрэгслээр сонгогчдын саналыг эргүүлэх зэрэг сөрөг үр

²³ Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пактын 25-р зүйлд өгсөн НҮБ-ын хүний эрхийн хорооны 25-р ерөнхий тайлбарын 14 дэх хэсэгт “хэрэв гэмт хэрэг үйлдсэний төлөө шийтгүүлсэн ялд нь санал өгөх эрхийг нь түдгэлзүүлэх үндэслэл байгаа бол түдгэлзүүлэх хугацаа нь үйлдсэн гэмт хэрэг болон ялтай нь тохирсон байх ёстой” гэж шаарддаг. Мөн “ардчилсан нийгэмд хүний эрх, эрх чөлөөг хязгаарлах аливаа хязгаарлалтыг холбогдох хуулийн зориулалтуудын аль нэгтэй нь холбох ёстой бөгөөд тухайн хуулийн зорилготой хатуу нийцэж байх ёстой” гэж заасан.

²⁴ Мөрийн хөтөлбөрүүд нь Төсвийн тогтвортой байдлын тухай хууль, Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хууль болон бодлогын баримт бичиг болох “Монгол улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030”-тай тус тус нийцсэн байх ёстой.

дагаврууд өмнөх сонгуулиудын үеэр байсан. Энэ нь мөн л сонгуулийн чөлөөтэй, тэгш, шударга байх зарчмыг алдагдуулж байна.

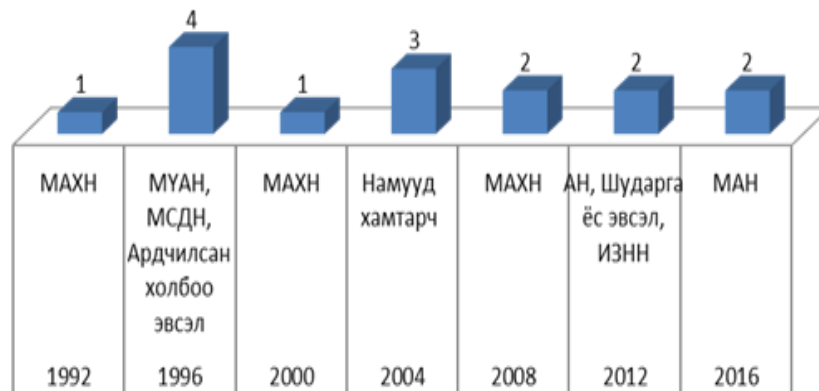
Монгол улсад нэр дэвшигчдийн аль нэгийг нь л тэмдэглэ, өөр тэмдэглэгээ хийвэл санал хүчингүй болно гэж хуульчлаад байгаа нь сонгогч хүчээр нэг хүний төлөө саналаа өгнө эсвэл хуудсаа хүчингүй болгох байдалд хүрдэг байсныг өөрчилж 2016 оны УИХ-ын сонгуулийг явуулах үед сонгуулийн хуульд өөрчлөлт оруулж цагаан сонголтыг хүчинтэй саналын хуудсанд тооцсон. Ингэж өөрчилснөөр хамгийн сүүлийн сонгууль болох 2017 оны Ерөнхийлөгчийн сонгуулиар “цагаан сонголт” хийх боломжоор хангаж нийт сонгогчдын 8.23 хувь нь цагаан сонголт өгсөн. Энэ нь хүчинтэй саналд тооцогдсон бөгөөд 8.23 хувийн санал хүчингүй болох эрсдлээс сэргийлсэн заалт оруулсан нь сайшаалтай юм.

Мөн Монгол улс ардчиллын замд шилжсэнээс хойшхи хугацаанд үзэл баримтлалын ялгарал, хэт улс төржилт, ардчиллын хөгжилд, ардчиллын үндсэн зарчмуудыг хэрэгжүүлэхэд бэрхшээл учруулж байна. Мөн түүнчлэн төрийн эрх мэдэл хуваарилах зарчмын хүрээнд ардчилсан тогтолцоог бүрдүүлсэн ч хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийг хуваарилсан Үндсэн хуулийн зүйл, заалтууд бодит амьдралд хэрэгжүүлсэн туршлагын хооронд зөрүүтэй, зөрчилтэй байдлыг үүсгээд байна. Парламент, Засгийн газар, Ерөнхийлөгч зэрэг төрийн эрх барих дээд байгууллагуудын хоорондын уялдаа, харилцаанд ойлгомжгүй байдал хурцадсаар өнөөгийн улс төрийн хямралт байдалд хүргээд байна.

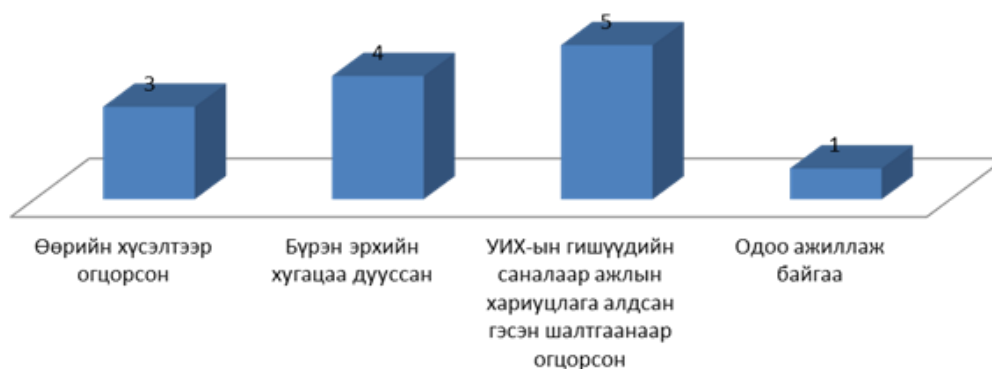
Хэдийгээр Монгол улс ардчиллын замд шилжсэнээр дэвшилттэй тал байгаа ч Монгол улсад ардчилал төлөвших болоогүй, бүрэн хэрэгжиж чадаагүй байна. Монгол улсын Засгийн газрын танхмын бүрдэл, төвхнөл, огцруулалт, Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан нь дээр дурьдсан бэрхшээлтэй байдлыг харуулж байна. Мөн Засгийн газар олон солигдож, төрийн залгамж чанар алдагдаж байгаа нь ч ардчиллын хөгжилд ноцтой саад учруулж байна. Мөн өмнөх сонгуулиудын жилүүдэд сонгож байгуулсан Засгийн газрын олон удаа тогтворгүй, солигдож ажилласан зэрэг нь ардчиллыг бэхжүүлэх, ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудыг хэрэгжүүлэхэд сөрөг нөлөөлөл үзүүлэх үндэс суурийг бий болгож байна.

Засгийн газрын байгуулж ажилласан Ерөнхий сайдуудын тоо (УИХ-ын сонгууль 1992-2016 он)²⁵

²⁵ Парламентын институтын улс төр, эрх зүйн шинжилгээ сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхтгэл. УБ., 2018 он

Ерөнхий сайдуудын солигдсон шалтгаан²⁶

Сүүлийн үед Монгол улсад үүсээд байгаа улс төрийн хямралт нөхцөл байдал, төр барьж байгаа МАН-ын дотоод хагарал, тэмцэлдээн нь ардчиллын хөгжилд ноцтой садаа болж, Монголын улс төрийн түүхэнд сөргөөр ул мөрөө үлдээгээд байна. Монгол улс ардчиллын замд шилжсэнээс хойшхи 28 жилийн дотор Ерөнхийлөгч, УИХ-ын сонгууль, Орон нутгийн сонгууль тус бүрдээ 7 удаа явуулсан. 1912 оноос хойш Монгол улсын түүхэнд нийтдээ 31 хүн сайдаар ажилласан байдаг. Үүнээс 1992 онд Шинэ үндсэн хууль батлагдсанаас хойш буюу УИХ-ын 7 удаагийн сонгуулийн явуулахад хугацаанд нийт 13 сайд ажилласан. Үүнээс: сонгуулийн бүрэн эрхийн хугацаанд Засгийн газрыг солиогүй тогтвортой барьсан 2 сонгуулийн жил байдаг. Тодруулбал, УИХ-ын 1992 он, 2000 оны сонгуулийн үр дүнд сонгуулиар МАХН (одоогийн МАН) ялалт байгуулж бий

²⁶ Парламентын институтын улс төр, эрх зүйн шинжилгээ сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхтгэл. УБ., 2018 он

болсон П.Жасрай, Н.Энхбаяр нарын тэргүүлсэн Засгийн газрууд бат бөх байж 4 жил тогтвортой ажилласан юм. 1996 оны УИХ-ын сонгуулийн үр дүнд МҮАН, МСДН, Ардчилсан холбоо эвслийн байгуулсан Засгийн газар тухайн сонгуулийн жилд түүхэндээ хамгийн олон удаа буюу 4 удаа Засгийн газар сольсон нам болсон. 2004 оны УИХ-ын сонгуулийн үр дүнд МАХН болон Эх орон ардчилал эвслийн аль нь ялалт байгуулаагүй тэнцсэн тул хамтарсан Засгийн газар байгуулж ажилласан боловч мөн л 3 удаа Засгийн газар нь солигдсон. Харин 2008 оны УИХ-ын сонгуулийн үр дүнд МАН дангаараа олонхийн суудал авч Засгийн газрыг 2 удаа, 2012 оны УИХ-ын сонгуулийн үр дүнд АН, Шударга ёс эвсэл, ИЗННам олонхийн суудал авч Засгийн газрыг 2 удаа, 2016 оны УИХ-ын сонгуулийн үр дүнд МАН олонхийн суудал авч Засгийг газрыг 2 удаа тус тус сольсон байдаг. Нийт 13 Ерөнхий сайд ажилласны 3 Ерөнхий сайд нь сайн дураар огцорсон, 4 Ерөнхий сайд нь бүрэн эрхийн хугацаа дууссан, 5 Ерөнхий сайд УИХ-ын гишүүдийн саналаар ажлын хариуцлага алдсан огцорсон гэсэн шалтгаанаар тус тус огцорсон.

Засгийн газар ингэж тогтворгүй, олон солигдох болсон шалтгаан нь нэгд: улс төрийн намуудын үзэл баримтлал, чиг баримжаа тодорхойгүй, намууд төлөвшөөгүй, намын дотоод ардчилал байхгүй, боловсон хүчний бодлого алдагдсан зэргээс үүдэлтэй. Хоёрт: Монголын улс төрд эрх мэдлийн хуваарилалтыг тодруулбал, Ерөнхийлөгч, УИХ, Засгийн газрын эрх үүргийг тодорхой нарийн чанд зааж өгөөгүйтэй холбоотой. Гуравт: Монголын төрд хариуцлагын хатуу тогтолцоо, эргээд хариуцлага тооцдог механизм байхгүйтэй холбоотой. Дөрөвт: Сонгуулийн тухай хууль болон улс төрийн намуудын тухай хуульд анхнаасаа УИХ-ын сонгуульд нэр дэвшүүлэхдээ өндөр босго, шалгуур үзүүлэлтийг эрх зүйдээ тусгаагүйтэй холбоотой. Тавд: Засгийн газар олон солигдсоноор ардчиллын мөн чанар алдагдаж, төрийн залгамж чанар, бодлого үйл ажиллагаа алга болж, цашлаад ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудыг гажуудуулах нөхцлийг бүрдүүлж байна. Мөн түүнчлэн шат шатны төрийн байгууллагуудын ажил суларч, төрд итгэх иргэдийн итгэл өдрөөс өдөрт суларсаар байна. Тийм учраас Засгийн газрыг тогтвортой ажиллуулах нь хамгийн чухал асуудал юм.

ДҮГНЭЛТ

Монгол улс ардчилсан тогтолцоонд шилжиж, парламентат ёс, түүний институт бүрэлдэн тогтож засаглалыг хуваах зарчим хэрэгжиж, ардчилсан сонгуулийг явуулаад 28 жил болж байгаа хэдий ч эерэг сөрөг олон хүчин зүйлийн

улмаас боловсронгуй болгох, засаж сайжруулах, шийдвэрлэх асуудлууд тулгарсаар байна.

Ардчиллын хөгжлийн нэг гол үзүүлэлт-хэвлэлийн эрх чөлөөний зөрчигдсөн, хэвлэл мэдээллийн чөлөөт байдал Монголд тэгш биш байгаа нь иргэдийн хүсэл сонирхлоо илэрхийлэх, зөв сонголтоо хийхэд нь сөргөөр нөлөөлөөд зогсохгүй ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудыг зөрчиж байна. Энэ байдал нь эрх баригчид, төр, улс төрийн намуудын зүгээс иргэдийн санаа бодолд сөрөг нөлөө үзүүлэх нөхцлийг бүрдүүлж байна.

Монгол дахь ардчилал хөгжих болоогүйг 2008 оны 07-р сарын 01-ний эмгэнэлт үйл явдал тодорхой харуулсан. Энэ үйл явдал нь ард түмний жирийн нэг бухимдал, цаг зуурын, гэнэтийн үзэгдэл биш байсан.²⁷ Ардчилсан сонгуулийн үр дүнд ард түмний шууд оролцоог үндэслэн төрийн эрх барих Улсын Их Хурал байгуулагддаг. Улмаар Засгийн газар байгуулагддаг учраас сонгууль шударга бус, ёс төдий байж огт болохгүй юм.

Монгол улсад ардчиллын үнэт зүйлсийг бэхжүүлэх, ардчиллыг тогтворжуулах, сонгуулийн үндсэн зарчмуудыг хангах зайлшгүй шаардлага тулгарч байна. Монголын нийгэм, улс төрд үүссэн бэрхшээлүүд нь ихэнхидээ ардчилсан өөрчлөлтийн явцад үүссэн гажуудалтай холбоотой. Ардчиллын чанар **бүх нийтийн, шууд, тэгш, чөлөөт** ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудыг хэрэгжүүлж байгаагаар илрэх ёстой. Өнөөдөр үүсээд байгаа улс төрийн хямралт үзэгдэл, ардчилал, ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудын гажуудал нь эрх зүйн ойлгомжгүй зохицуулалт, сонгуулийн тогтолцоо, улс төрийн намын төлөвшил, нам, нэр дэвшигчдийн сонгуулийн бохир технологи хэрэглэх явдал, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн тэнцвэргүй ажиллагаа гэх мэт сонгуулийг тойрсон бүхий л асуудалтай холбоотой.

Монголын ардчилсан сонгуулийг явуулахад ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчим, сонгуулийн хууль, сонгуулийн тогтолцоотой холбоотой нилээдгүй бэрхшээлтэй асуудлуудыг цаашид засаж залруулах, сайжруулах зайлшгүй шаардлага тулгарч байна. Ийм учраас алдаа дутагдал, бэрхшээлтэй асуудлуудыг арилгах, боловсронгуй болгох талаарх хэд хэдэн саналыг гаргаж байна.

Сонгуулийн бүх нийтийн зарчим: Монголын сонгогчдын оролцоо буурсаар байгаа тул сонгогчдын оролцооноос болж насны хязгаарлалтад өөрчлөлт оруулах эсэх асуудал хөндөгдөж магадгүй юм. Мөн Монгол улсын Иргэний

²⁷ Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик (эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл). УБ., 2009

бүртгэл хариуцсан газар нь сонгогчдын нэрийн жагсаалтад бүх сонгогчдыг хамруулах арга хэмжээ авах, бүртгэл судалгааг сайжруулах талаар тусад нь дүрэм, журам боловсруулах шаардлагатай бөгөөд хариуцлага алдсан ажилтанд тодорхой хатуу хариуцлага тооцох талаар хуульчлах нь зүйтэй. 2015 онд шинэчлэн гаргасан Монгол улсын Сонгуулийн тухай хуулинд гадаад суугаа Монгол улсын иргэдийн сонгууль өгөх эрхийг хассан. Энэ нь бүх нийтээр сонгууль өгөх зарчмыг алдагдуулж байгаа учраас гадаад улсад амьдарч байгаа Монгол улсын сонгогчдыг сонгууль өгөх боломж, эрхийг олгосон зүйл заалт оруулах зайлшгүй шаардлагатай байна. Мөн Монгол улсад хэрэгжиж байгаа мажоритар тогтолцоо нь сонгогчдын саналыг маш ихээр гээгдүүлдэг тул, цаашид энэ тогтолцоог хэвээр авч үлдвэл хууль болон тусгай журмаар зохицуулж санал гээгдүүлэхгүй байх суурь нөхцлийг бүрдүүлэх хэрэгтэй.

Сонгууль **шууд байх зарчим** нь ямар нэгэн нам, эвслийн сонгуулийн байгууллагын ажилтан, ухуулагч, шадар туслагч, сонгуулийн хороодын гишүүн, ажиглагч нарыг итгэмжилсэн хүнээр сонгохыг хуулиар хориглодог. Гэсэн хэдий ч бодит байдалд энэ хуулийн заалт зөрчигддөг учраас энэ асуудлыг тусгайлан дэлгэрэнгүй тодорхой хуульчилж заах өгөх шаардлагатай. Мөн холимог тогтолцоогоор явуулсан 2012 оны УИХ-ын сонгуулийн үйл явц нь шууд байх зарчмыг алдагдуулсан тул дахин холимог тогтолцоог хэрэглэсэн тохиолдолд нэр дэвшигчдийн нэрсийг сонгогчдод ил тод байлгаж шууд сонголт хийх боломжоор хангах шаардлагатай.

Сонгуулийн **тэгш байх зарчим** нь Монгол улсад тойрог бүрийн сонгогчдын тоо харилцан адилгүй байсаар байна. 2016 оны УИХ-ын сонгуулийг явуулахын өмнөхөн тойргийн тоо баталсан нь тэгш эрхийн зарчмыг алдагдуулсан төдийгүй тойрог бүрт харилцан адилгүйгээр сонгогчдын тоо зөрүүтэй байсан. Үүнийг цаашид анхаарч сонгуулийн хуулинд тойргийн сонгогчдын тоог заахдаа ижил тэнцүү буюу ойролцоо тусгайлан зааж өгөх шаардлагатай байна. Мөн шилжилт хөдөлгөөнийг сонгууль явуулахаас олон сарын өмнө тусгай зохицуулалтын хүрээнд явуулах шаардлагатай байна. Мөн ял эдэлж байгаа болон, шүүхээр гэм буруутай нь тогтоогдсон этгээдүүдтэй холбоотой эрх зүйн зохицуулалтыг тэгш эрхийн зарчмыг зөрчих бүх боломж нөхцлийг хаах хэрэгтэй. Монголд хэрэглэж байгаа олон мандаттай томсгосон тойрогт явуулдаг мажоритар тогтолцооны хувьд сонгогчийн тэгш эрхийн зарчим алдагдуулдаг. Тухайлбал, зарим тойрогт сонгогч 3-4 нэр дэвшигчийн төлөө санал өгч байхад өөр нэг тойрогт сонгогч 1-2 нэр дэвшигчийн төлөө санал өгч байх жишээтэй. Мөн жижиг

намууд болон бие даан нэр дэвшигчдэд нэвтрүүлгийн цаг бага олддог, санхүүгийн байдлаас болж төлбөртэй нэвтрүүлэгт тэр бүр орж чаддаггүй зэрэг нь ардчилсан сонгуулийн тэгш эрхийн зарчмыг алдагдуулж байна. Ийм учраас намын тухай хуульд өөрчлөлт оруулж намын санхүүжилтыг төрөөс зохих хувийг гаргах, хандив, татварын хэмжээг багасгах, намын санхүүжилтыг шилэн болгох зэрэг арга хэмжээ авч эрх зүйн зохицуулалтдаа оруулах нь чухал байна. Ингэж чадвал тэгш эрхийн зарчим хэрэгжих боломж бий болж, том, жижиг улс төрийн намууд тэгш гараанаас сонгуульд өрсөлдөх нөхцлийг бүрдүүлж өгнө. Ийм учраас сонгуулийн тогтолцооны сул талуудыг арилгах арга хэмжээ авах шаардлагатай.

Сонгуулийн чөлөөт зарчим: Сонгуульд оролцох, эс оролцох нь хэний ч дарамт шахалтад орохгүй саналаа илэрхийлэх, мөн сонгохоос татгалзах зэргээр чөлөөт зарчим хэрэгждэг. Гэтэл Монгол улсад нэр дэвшигчдийн аль нэгийг нь л тэмдэглэхээр нөхцөл байдал нь сонгогч хүчээр нэг хүний төлөө саналаа өгөх нөхцөл байдлыг бий болгодог. Ер нь Монголын сонгогчид сонголт алга байгаа нь одоогийн төр барьж буй гишүүдийн хариуцлагагүй байдалтай холбоотой бөгөөд ардчилсан сонгуулийн чөлөөтэй байх зарчмыг алдагдуулахаас гадна сонгогчдын оролцоо буурах болсон гол шалтгаан болж байна. Мөн сонгуульд нэр дэвшиж байгаа улс төрийн нам, нэр дэвшигчид нь сонгуулийн үеэр бохир технологи хэрэглэж сонгогчдын саналд нөлөөлөх, дарамт шахалт үзүүлэх, саналыг худалдаж авах зэрэг үйлдэл гаргадаг нь сонгогчид чөлөөтэй санал өгөх боломж нөхцлийг хааж байна. Үүнд анхаарч сонгогчдыг өөрийн үзэл бодол, итгэл үнэмшлээрээ хэний ч дарамт шахалтад оролгүй чөлөөтэй санал өгөх нөхцлийг бүрдүүлэхэд анхаарч эрх зүйн зохицуулалт хийх нь зүйтэй.

Мөн мэргэшсэн, мэргэжлийн өндөр чадавхитай боловсон хүчинг сонгуульд нэр дэвшүүлэхийн оронд намын санхүүжилтээ зузаатгах үүднээс хэн илүү хандив өгч байна гэдгийг гол шалгуур үзүүлэлт болгож гишүүнчлэлээ бүрдүүлж байна. Үүнээс үүдээд нам дагасан бизнесийн бүлэглэлүүд бүрдэж, эцсийн дүндээ өнөөдрийн хямралт байдал бий болж, сонгогчид маань төрд, УИХ-ын гишүүдэд итгэх итгэл улам суларч байгаа нь сонгогчдын оролцоо буурах нэг гол шалтгаан болж байна. Энэ нь ардчиллын үнэ цэнийг алдагдуулахад хүргэх гол шалтгаан нь болоод байна. Сонгуулийн хуулиар сонгуулийн сурталчилгааны хугацааг хэтэрхий багасгаж 18 хоног болгосон нь шинээр олонд төдийлөн танигдаагүй нэр дэвшигчид болон жижиг намуудад сөргөөр нөлөөлж өөрсдийгөө сурталчлах боломж цаг хугацаа хомс байсан дутагдал гарч байсан. Энэ нь мөн чөлөөтэй өөрийгөө сурталчлах, бүрэн таниулах боломжийг алдагдуулж байгаа тул цаашид

хуульд сонгуулийн сурталчилгааны хугацааг заахдаа олон талын хүчин зүйлсийг харгалзан үзэх нь зүйтэй.

Хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл төрийн эрх барьж байгаа намуудад хэт үйлчилдэг байдлыг зогсоож, “хаалтын гэрээ”-г бүр мөсөн арилгаж, улс төрөөс хараат байх нөхцлийг бүрдүүлж өгөх шаардлагатай. Мөн түүнчлэн улс төрийн нам болон нэр дэвшигчид сонгогчдын саналыг нууцаар худалдах, санал өгөхөд нь шууд болон шууд бус нөлөөллийг арилгах арга хэмжээ авч сонгуулийн үйл ажиллагаанд хатуу хяналт тогтоох хэрэгтэй.

Сонгуулийн тухай хууль зөрчигчдөд хүлээлгэх хариуцлагын тогтолцоог чангатгах шаардлага зүй ёсоор тулгарч байна. Монгол улсын хуулинд сонгогч сонгуульд заавал оролцож саналаа өгөх үүрэг хариуцлага хүлээх заалт байхгүй. Гэхдээ чөлөөт байдал, иргэний журамт үүргээ зөв хэрэгжүүлэх нь чухал. Сонгогчид саналаа чөлөөтэй гаргаж, сонгохыг хүссэн нэр дэвшигчээ өөрөө сонгох ёстой боловч тэр тойрогт нэр дэвшигчид тухайн сонгогчдод таалагдахгүй сонгохыг хүсэхгүй байж болно. Энэ тохиолдолд өөр нэр дэвшигчийг чөлөөтэй сонгох боломж байхгүй байгаа нь чөлөөтэй байх зарчмыг маш ихээр алдагдуулж байна. Сонгогч ямар нэгэн шахалтгүйгээр саналаа чөлөөтэй илэрхийлэх ёстой. Саналаа чөлөөтэй өгөх нь Засгийн эрх ард түмний гарт байх сонгуулийн үндсэн зарчим хэрэгжинэ. Сонгогч саналаа чөлөөтэй илэрхийлэхэд хэн боловч ямар нэг саад тотгор учруулахыг хуулиар хориглосон байдаг. Сонгогч саналаа нууцаар өгнө. Саналаа нууцлах бүх нөхцлийг сонгуулийн байгууллагууд хангадаг. Нууцлахын гол учир шалтгаан нь: 1. сонгогчдыг аливаа дарамт шахалтад орохоос хамгаалах, 2. авилгал, хээл хахуульд өртөхгүй байхад чиглэгддэг.

Аливаа улс орны сонгуулийн хууль тогтоомжид дээрх ардчиллын онолын 4 үндсэн зарчмуудыг хуульчилсан байдаг. Өндөр настай болон бичиг үсэг үл мэддэг, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд саналаа нууцаар гаргах боломжгүй байдаг. Тэдний итгэмжлэгдсэн хүн өөрийн үзэмжээр ханддах байдал нь ажиглагдсан. Үүнийг өөрчлөхийн тулд саналын хуудас нэр дэвшигчдийн зураг, хөгжлийн бэрхшээлтэй буюу хараагүй хүмүүст зориулж барилл үсгээр саналын хуудас хэвлэж өөрчлөлт орсон нь сайшаалтай. Гэсэн хэдий ч зарим аймагт зөрчил гарсан тухай мэдээлэл цахим ертөнцөөр тарсан нь саналаа нууцаар гаргах зарчмыг ноцтой зөрчсөнийг харуулсан. Эдгээр зөрчил дутагдлыг арилгахын тулд тусгай томоохон судалгаа шинжилгээ явуулсны үндсэн дээр сонгуультай холбоотой бүхий л эрх зүйн зохицуулалтад тусгайлан нарийн тусгаж өгөх шаардлагатай байна. Сонгогчийг саналаа нууцаар өгөхөд л хамаарахгүйгээс бусад тохиолдолд

сонгуулийн бүх ажил ил тод явагдах ёстой. Сонгууль зарлах, бэлтгэл ажлыг хангах, хандив цуглуулах, зарцуулах, санал хураах, сонгуулийн дүнг гаргах зэрэг сонгууль зохион байгуулж явуулах бүх ажил хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр албан ёсоор нийтэд мэдээлсэн, ил тод байхад анхаарч ажиллах хэрэгтэй. Мэдээлэл үнэн зөв, бодитой байх ёстой бөгөөд бусдыг гүтгэх, доромжлох, нэр төрийг нь гутаах, иргэн хүний хувийн болон захидал харилцааны нууцыг задруулахыг хуулиар хориглосон байдаг. Гэсэн хэдий ч энэ хуулийн заалт хэрэгжихгүй байгаа тул нарийн тодорхой зохицуулалт хийх шаардлагатай.

Монгол улсад ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмуудын гажуудлыг засахын тулд дээрх бүх өөрчлөлт, зохицуулалтуудыг сонгуулийн тухай болон холбогдох бусад хууль тогтоомжуудад нэг бүрчлэн тусгаж цаашид гажуудлыг арилгах, дахин гажуудуулахгүй байх бүх нөхцлийг бүрдүүлснээр ардчилсан сонгууль жинхэнэ утгаар хэрэгжих боломжийг бүрдүүлнэ.

Abstract: It has been passed 28 years since the first democratic election was held in Mongolia. During this period, the country held seven parliamentary elections, seven presidential election, seven provincial elections as well as 10 parliamentary reelections. Elections in Mongolia is held on the basis of the principles of fairness, justice, equality and freedom. However, in some cases some basic democratic principles are seen to be violated.

Many international scholars and observers concluded that elections in Mongolia have been just and democratic enough. However, there are some challenges and issues exist in running democratic elections in the country. This paper discusses principles of democracy, its failure and issues.

Key words : Democracy, Democratic Election, Electoral institution, Electoral principle, Party, Voter's participation, The State Great Hural election.

Ашигласан ном, материал

Монгол улсын Үндсэн хууль. УБ., 1992 он

Монгол улсын хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөөний тухай хууль. УБ., 1998 он

Монгол улсын намын тухай хууль. УБ., 2005 он

Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик \эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл\ . УБ., 2009

Монгол улсын сонгуулийн тухай хууль. УБ., 2015 он

Сонгуулийн Ерөнхий Хороо. УИХ-ын сонгуулийн дүн. УБ., 1992-2016 он

Сонгогчдын идэвхийг нэмэгдүүлэх, оролцоог дээшлүүлэх асуудлууд".

Ж.Нарантуяа. МУ-ын сонгуулийн хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох нь.

Олон улсын бага хурал. УБ., 2002 он

Д.Түмэнжаргал. Монголын сонгуулийн систем: эрэл шийдэл. УБ., 2012 он

ШУА.ФСЭХ. Монгол улс дахь төлөөллийн ардчилал ба иргэдийн улс төрийн оролцоо. УБ.2015 он

Монгол улсын төрийн байгуулал дахь институтын талаарх судалгаа. УБ., 2018 он

Парламентын улс төр, эрх зүйн шинжилгээ сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхтгэл. УБ., 2018 он.